

Viktor Žmegač
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Zrinjski trg 11, HR-10000 Zagreb

KNJIŽEVNA POVIJEST I TEORIJA U ZDENKA ŠKREBA

Zdenko Škreb običavao je navoditi misao njemačkoga filozofa Wilhelma Diltheya da nam odgovor na pitanje što je čovjek pruža samo povijest. Ta misao, izrečena prije stotinjak godina, u govoru s neobičnim naslovom »Traum«, može se shvatiti dvojako, a tako je, znamo, i zasnovana. U njoj je sadržano uvjerenje da antropologija i kulturna povijest moraju biti u sprezi, pa znanost o čovjeku može biti utemeljena samo kao dijakronijska disciplina. Ali uz načelan pogled na humanističke znanosti (koje Dilthey naziva *Geisteswissenschaften*) spomenuta misao preporučuje i razmatranje koje će pokušati čovjeka, neponovljivu ljudsku ličnost, shvatiti u njezinu životnom, dakle povijesnom okružju.

Pokušajmo odlike i zasluge Zdenka Škreba prosuditi u duhu Diltheyeve maksime. Škreb nije tajio, ni u osobnim razgovorima ni u predavanjima, da su mu se širi znanstveni obzori otvorili tek u trenu kada je neposredno upoznao spoznajnu moć u susretu sa snažnom ličnošću. Godine 1944. boravio je u Zagrebu kao gost Sveučilišta njemački germanist Hennig Brinkmann, koji je već tada, iako razmjerno mlad, bio jedan od neprijepornih autoriteta u medijevistici. Njegova knjiga *Zu Wesen und Form mittelalterlicher Dichtung*, objavljena 1928. u glasovitoj nakladi Niemeyer, godinu dana poslije Heideggerova djela *Sein und Zeit*, i danas je jedna od temeljnih studija poetološki usmjerene medijevistike. »Od Brinkmann sam najviše naučio«, isticao je Škreb, spominjući i svijet Srednjega vijeka, i filološku metodičnost, ali i tumačenja djela novije književnosti, kojoj je Brinkmann također kompetentno pristupao. Treba imati na umu da Škreb tada nije bio početnik u filologiji: bio je već desetak godina doktor s germanističkom disertacijom (o Grillparzerovim epigramima) i niz godina sveučilišni lektor za njemački jezik.

U Brinkmanna, koji je i svojim poslije rata objavljenim radovima potvrdio svoju naobrazbenu širinu, književnopovijesnu i jezikoslovnju, Škreb se očito ugledao i po tome što je nesvakodnevnom hrabrošću odlučio za svoje spoznajne potrebe osvojiti dva velika područja u isti mah – suvremenu znanost o književnosti, komparatistički zasnovanu, i lingvistiku. Valja napomenuti da je

za to imao uzorne uvjete: neobično razvijenu sposobnost pamćenja, umješnost u stvaranju sinteza, sustavnost u radu. Povoljne životne prilike omogućile su mu da usvoji nekoliko stranih jezika, a najtemeljitiije njemački i francuski. Inače, jezični mu je supstrat od djetinjstva bio *agramerština*, općenito, mješavina jezika. Stoga je razumljivo što su ga u Krleže – kojemu nije bio osobito sklon – iskreno oduševljavale *Balade Petrice Kerempuha*. Poslije rata naučio je ruski, a u dubokoj starosti trudio se da upozna i mađarski.

Spominjem to zbog toga što je Škrebova osnovna odlika bila neograničen eros prema svemu što je jezik i jezično. Nije bio odan samo jezičnom umjetničkom stvaralaštvu (dakle umjetnosti riječi, kako je nazvan časopis koji je četrvt stoljeća doista bio njegov časopis); povijest jezika i sustavi u jeziku također su ga fascinirali. A sve se to očitovalo i u sveučilišnoj nastavi. Njegova svestranaost, koja je ponekad – moglo bi se prigovoriti – bila u sukobu s pedagoškom pragmatikom, nije dopuštala rutinu. Živo se sjećam predavanja i seminara na kojima je tadanji docent svoje studente germanistike (malobrojne, zbog poznatih razloga) uvodio u tako raznoliku i raznorodnu građu kao što su to, primjerice, kretanja germanskih plemena u ranom srednjem vijeku, povijest njemačkoga jezika u 16. stoljeću, fonologija, srednjovjekovna lirika, naturalistička drama, Schillerova estetika. Takvo obilje građe moglo je i zbuniti, no svim darovitim studentima otvarali su se neslućeni vidici, pogotovo ako se uzme u obzir da je sve to bilo protkano komparatističkim razmatranjima, utemeljenima na Škrebovu poznavanju antičke kulture i romanističke građe. Sve je to nezamislivo bez njegove strasti koja se može najjednostavnije definirati kao je silna znatiželja, a to je u znanosti želja za upoznavanjem novih spoznaja i hipoteza.

Iskazivati znatiželju u vrijeme kada je studirala prva generacija poratnih germanista nije bilo lako. Kakve su političke prilike bile, znamo; a uvjeti za znanstveni rad bili su uglavnom jadni. Do novih knjiga iz inozemstva (dakako, iz zapadnog inozemstva, koje je bilo jedino zanimljivo) dolazilo se teško, potrebna je bila domišljatost. Ali Škreb se u nastavi nije koristio samo najnovijim publikacijama sa Zapada do kojih je uspio doći, na primjer Staigerovim i Kayserovim djelima, nego je i ustrajavao na tome da studenti upoznaju znanstvené stečevine nedavne prošlosti, djela potisnuta, tada prepuštena zaboravu. Neka od njih nisu bila starija od deset ili dvadeset godina. Jedini primjerak knjige Trubeckoga *Grundzüge der Phonologie* išao je od ruke do ruke, a isto tako primjerak de Saussureovih predavanja u njemačkom prijevodu. Primjer iz osobnog iskustva sa svojim učiteljem: tko je tada, oko sredine pedesetih godina, mario za veliko djelo Ernsta Cassirera *Philosophie der symbolischen Formen* (1923–29) ne samo u nas nego i u mnogim drugim zemljama? Škreb ga je preporučio svome mladom suradniku. Danas je to djelo među najčešće citiranim spisima s područja filozofije jezika.

Oko svoje pedesete godine života tadanji je izvanredni profesor germanistike postupno nalazio put iz akademske izolacije u širu javnost: člancima,

javnim predavanjima, radom u uredništvu *Umjetnosti riječi*. Javnost, sita ideološke monotonije, bila je željna obavijesti i spoznaja. To je lakonski opis stanja. Međutim, i pod nepovoljnim okolnostima pojedina će ličnost kadšto naći svoj plodan povijesni trenutak, svoj *kairos*. U sredini u kojoj je valjalo isticati nove pristupe i nezapažene uvide istakla bi se i osoba skromnijih mogućnosti, pa je bila sretna okolnost što je ta uloga pripala ličnosti s tako obuhvatnim znanjem i takvim sposobnostima.

Škrebove sklonosti i talenti neodjeljivi su od njegova *kairosa*; jedno je poticalo drugo. Svakako je to razdoblje u kojemu se svestrani znanstvenik, zacijelo ponesen i svojim izvanakademske odjekom, opredjeljuje uvelike za povijest i teoriju književnosti — iako mu je prva opsežna rasprava objavljena tiskom bila s područja opće, ali kulturnopovijesno usmjerene lingvistike. Uostalom, poznato je da on nikada nije posvema potisnuo svoj jezikoslovni eros; kadšto se očitovao i ondje gdje ga nitko nije očekivao, primjerice u isključivo književnosno definiranom članku. Ipak ne može biti dvojbe o tome da je Zdenko Škreb u svijesti hrvatske javnosti i znanstvenih krugova u inozemstvu prije svega proučavatelj književnosti, u kojega je zanimanje za sustave, dakle teorijski pogled na stvari, često u ravnoteži sa zanimanjem za pojave koje se mogu tumačiti samo povijesno, jer u njima nema imanentnih zakonitosti.

To potvrđuje i pogled na autorovu bibliografiju. No popis radova pokazuje i nešto drugo, naime činjenicu da je spoznajna želja za pronicanjem u osobito krupnu, obuhvatnu problematiku metodologije i teorije bila zastupljena napose u razdoblju, da ga tako nazovemo, prve popularnosti, to jest od vremena kada je osnovana *Umjetnost riječi*, pa do početka sedamdesetih godina. To je u isti mah razdoblje u kojemu je u Hrvatskoj Škrebovo ime svojevrsan pojam za okušavanje novih mogućnosti u pristupu individualnom književnom djelu, ukoliko: za interpretaciju. Kako su osobito karakteristični radovi, uz jednu krupnu iznimku, objavljeni na hrvatskom jeziku, među njima su i spomenute interpretacije, mahom tumačenja djela hrvatske književnosti 19. i 20. stoljeća, takvi prikazi od Šenoe do Tadijanovića. Pojedini su takvi prikazi sadržani u prvom izdanju knjige *Uvod u književnost* (uredio zajedno s Franom Petreom), knjiga koja svjedoči o njegovoj propedeutičkoj djelatnosti.

Imamo li na umu da je Škreb u prvih dvadesetak godina putove razumijevanja književnosti tražio u pristupu svjedočanstvima vrijednog i kompleksnog, dakle kulturno priznatoga stvaralaštva, nameće se druga znakovita konstatacija. U posljednjih petnaestak godina njegova života spoznajna težnja prema onome što Nijemci nazivaju *Höhenkamm der Literatur*, sljeme književnosti, uvelike ustupa zanimanju za tvorevine u kojima se ne očituje umjetnička individualnost, prema shvaćanjima romantičke i postromantičke estetike originalnosti, nego anonimna jezična djelatnost etničkih zajednica ili pak konfekcijska književna produkcija unutar modernih društava. Drugim riječima, pretegnulo je usmjerenje prema tekstovima u kojima nema osebnosti, osobnoga pečata i

novina, ali su jasno spoznatljive nadindividualne, ili ako hoćemo: subindividualne gradbene oznake, sheme, uzorci. Zadane elemente oblikovnosti ili shematičnosti (koja je na stanovit način svojstvena svakom književnom djelu) Škreb je tražio ondje gdje je to obilježje izraženo do krajnosti.

Odatle njegova sklonost prema proučavanje takozvane trivijalne književnosti, napose detektivskoga romana, ali i zanimanje za oblike pučke predaje kao što su bajka i srodne vrste. Neki su radovi posvećeni općoj normativnosti nekih malih književnih oblika (*Einfache Formen*, po Jollesovu nazivlju). Usredotočen na spomenute pojave, Škreb je svoja proučavanja književne morfologije proširio i na književno tlo prozodije, osobito s obzirom na stilsku funkcionalnost stiha, kako u individualnoj poeziji, tako i u pragmatičnim tekstovima nesigurna podrijetla. Na granici je u tom slučaju književna vrsta e p i g r a m, kojoj je autor u posljednjim godinama života prišao u nekoliko radova. U tome se nazire luk koji spaja godine mladosti s godinama starosti: jer Škreb je, spomenuo sam, počeo samostalno proučavati književnost s raspravom o epigramima.

Izuzme li se epigram, koji je Škreba privlačio prije svega zbog intelektualnih poenti, bavljenje malim oblicima, u isti mah, vrstama trivijalne književnosti, nije u njega bilo potaknuto bitnim kulturnokritičkim ili osobnim motivima; razlog je napose u spoznajnoj potrebi da se stekne uvid u neke imanentne, generički obilježbene konvencije književnih tvorevina. Prigovore da bi bilo važnije i preče baviti se iznimnim, velikim djelima, odbijao je tvrdnjom da valja upoznati i niže katove pa i podrume književnosti, jer smotra tih područja pruža zanimljiv uvid u narav stereotipa, pa i uvid u očekivanja mnogih čitatelja, dakle u kulturnopovijesne okolnosti.

Na ovome mjestu potreban je osvrt na autorove radove na njemačkom jeziku, jer oni bitno upotpunjuju predodžbu koju smo stekli. U prvih dvadesetak godina svoga znanstvenog djelovanja on je, zaokupljen potrebama domaće sredine (primjerice i prevođenjem važnih djela njemačke književnosti), u inozemstvu objavio razmjerno malo, uglavnom kraće članke i prigodne osvrte. (O tome obavješćuje ukupna bibliografija objavljena u *Umjetnosti riječi*, 1984, br. 3, i ovdje.) Tek poslije godine 1970. nižu se i opsežniji radovi, mahom metodološke rasprave o pitanjima znanstvenosti u pristupu književnosti, zatim studije o austrijskim piscima, o književnim odnosima između Hrvatâ i drugih naroda, i naposljetku o dvjema već spomenutim temama: o teoriji malih oblika i o trivijalnim vrstama. Većinom su to referati sa simpozijâ ili prilozu u zbornicima. Dvama njemačkim zbornicima bio je jedan od urednika i autora. Uredio je, zajedno s piscem ovoga prikaza, knjigu *Zur Kritik literaturwissenschaftlicher Methodologie* (Frankfurt am Main, 1973) i deset godina poslije, zajedno s gradačkim germanistom Uweom Baurom, zbornik *Erzählgattungen der Trivialliteratur* (Innsbruck, 1984). Za obje knjige napisao je zapažene priloge.

Iz skupine njemačkih publikacija valja izdvojiti djelo koje se može i mora nazvati njegovom glavnom studijom na tom području. To je monografija *Grill-*

parzer. *Eine Einführung in das dramatische Werk* (Kronberg, 1976), sinteza dugoga piščeva bavljenja djelom austrijskoga dramatičara, u nas nedovoljno poznatoga. Na tu sam knjigu aludirao, spomenuvši iznimku u radovima iz drugoga razdoblja života. U toj su monografiji, sa suviše skromnim naslovom *Einführung*, znanstveni predmet kompleksna pjesnička djela visoke književnosti, koja su u svakom pogledu, stilskom i tematskom, daleko od shematizma. Usredotočivši pozornost osobito na osebujne odlike Grillparzerova dramskog izraza, Škreb je obilnu međunarodnu literaturu o tom piscu znatno obogatio, pružajući niz novih interpretativnih poticaja. U Grillparzerovoj domovini djelo je prihvaćeno s mnogo odobravanja, no u Njemačkoj još nije osvojilo mjesto koje zaslužuje.

Naznačio sam razdoblja u Škrebovu radu, opće osobine, odlike pojedinih publikacija. Međutim, ostaje pitanje kakve je naravi intelektualno vezivo u svim naporima koji se tiču književnosti. Poslužimo li se komunikacijskim modelom, utvrdit ćemo da Škriba nisu podjednako zanimale sve kategorije modela. Smatrao je, naime, da znanost o književnosti mora što dosljednije odrediti svoje kompetencije. Za uvjerljivom kompetencijom ona mora težiti u analizi književnoga djela, napose u stilističkoj, u najširem smislu riječi, u raščlambi, dakle, koja će obuhvatiti sve sastavnice teksta, pa i one elemente kojji se ne mogu estetički definirati – no uvijek tako da u svakom trenu ostane budna svijest o tome da je riječ o književnom djelu, to jest o svojevrsnoj jezičnoj tvorevini. Jednom riječju, Škreb je, izbjegavajući ekstremna gledišta ruskih formalista, zastupao shvaćanje kojemu najbolje odgovara pojam ergocentričnoga pristupa.

Takav je pogled, karakterističan za dominantna usmjerenja u poratnom razdoblju u zapadnim zemljama, bio u opreci s pozitivističkom tradicijom, a da i ne govorimo o doktrinama Istoka. Pozitivistička je predaja bila obilježena usmjerenjem na proučavanje piščeva života i tragova njegova životopisa u književnim djelima. Toj se orijentaciji Škreb odlučno opirao, smatravši da ona kritički studij književnosti najviše udaljava od istinskih zadaća. Znamo koja misao tvori temelje u svođenju djela na stvaralačku ličnost. Osnova je uvjerenje koje je Hippolyte Taine razradio u svome glavom djelu, *Histoire de la littérature anglaise*, tvrdeći da je povijest zapravo psihološki problem. Usvojivši mišljenje da tijekove povijesti određuju društvene silnice, a ne osobne, individualnopsihološke, Škreb se često osvrtao na novije i suvremene derivate Taineova nauka. Činilo mu se to potrebno pogotovo tada kad je sud o književnom djelu bez ikakve kritičke logike podlegao posve neknjiževnim mjerilima. U svojoj raspravi »Mjesto i značenje Emila Staigera u njemačkoj nauci o književnosti«, objavljenoj prvi put 1955. godine, postavio je neuvijeno i ovo pitanje: »Vrijedi li Nazorovo pjesničko djelo više zbog toga što je on sudjelovao u narodnooslobodilačkoj borbi?« (A. Flaker, Z. Škreb, *Stilovi i razdoblja*, Zagreb, 1964, str. 10).

Sustavno je o tom pitanju, u sklopu raspravljanja o problematici književ-

noznanstvenih metoda, Škreb progovorio desetak godina poslije, u svojoj smotri metodoloških problema (*Studij književnosti*, Zagreb, 1976), pa ću navesti najvažniji ulomak o tom aspektu (str. 26): »Najmanje može zadovoljiti pokušaj da se umjetničko djelo karakterizira tako da se istraži *piščev život* s različitim putovima njegove sudbine, a naročito sa specifičnostima njegova spolnog života; da se pored toga s pomoću pojmovnoga sistema kakva smjera popularne ili znanstvene psihologije utvrđuju osebuje crte njegova psihičkoga ustrojstva, pri čemu se zove u pomoć i psihoanaliza i Jungova nauka o arhetipovima. Ta ispitivanja nastoje utvrditi koji su događaji piščeva života i koji su njegovi doživljaji ušli u književno djelo, kako su se tamo preobrazili, što oni nama kazuju o piscu i što pisac nama time želi reći. Takva je "metoda" decenijama vladala u studiju književnosti; očito je pokazala da je, unatoč dugogodišnjem svom vladanju, bila i ostala tek stranputicom.«

Premda se pozivao na neka načela povijesnoga materijalizma, Škreb je samo ponekad napuštao tlo imanentne raščlambe ili rasprave o temeljnim teorijskim pojmovima. Poneki nagli skokovi iz stilističkoga razmatranja u sociološke teze, npr. u člancima o Vidriću, 1957., ili o Kafki, 1970., među dvojbenim su zaključcima u njegovim radovima. Suvremene spoznaje sociologije književnosti (npr. u Adorna ili Bourdieua) ostale su mu, na žalost, strane. Postoji, međutim, komponenta u njegovim rasuđivanjima koja je izvan načela tekstualne imanencije, a nije pozitivističkoga podrijetla, bar ne u bitnoj mjeri. Tiče se treće kategorije komunikacijskoga sustava — primatelja, odnosno čitateljske publike.

Danas je, osobito u Njemačkoj i Engleskoj, gotovo samo po sebi razumljivo da se u kritičkom pristupu književnosti sustavno razmatra i uloga čitatelja — čak dvojako: i s obzirom na njegovo imaginarno mjesto među tvorbenim sastavnicama mnogih pripovjednih djela, ali i s obzirom na stvarne, empirijske čitatelje, koji svojim ponašanjem mogu biti predmet socioloških proučavanja ili pak recepcijske psihologije. Izuzme li se poticajan Barčev članak iz tridesetih godina, u hrvatskoj teoriji taj sklop problema nije bio sustavno razmatran, pa stoga i na tom području pojedini Škrebovi radovi označuju pomak. Valja napomenuti da znanstvene sugestije hrvatskog autora potječu dijelom već iz pedesetih i šezdesetih godina, nastavši prije nego što je za estetiku i književnu znanost ponovo otkriven Mukařovský, pa i prije nego što su oko godine 1970. sa sveučilišta u Konstanzu i Münchenu, iz Jauřova, Iserova i Weinrichova pera, u svijet krenule teze o mogućnostima sustavno razrađene teorije recepcije. Poslije su zagrebački germanisti, kroatisti i slavisti upravo u uskoj suradnji s Konstanzom razvili plodan dijalog s njemačkim kolegama. Pojedina godišta *Umjetnosti riječi* svjedoče o tome.

O svestranosti Zdenka Škreba bit će još govora. Međutim, i najsvestranija ličnost ostavit će glavni duhovni trag ipak samo na jednom području. Taj će trag definitivno obilježiti kulturnu pojavu za koju Nijemci rabe sretno skovanu

riječ *Nachleben*. Škrebova je domena pronicanje u narav književnoga teksta i razmišljanje o životu književnosti u povijesnom slijedu. Svjesni smo toga da mladi znanstvenici neće prihvatiti sve njegove principe, sudove i zaključke. Da nije tako, morali bismo se zabrinuti. Poslije tridesetak godina, pa i više, neka će načela i shvaćanja biti drukčija, pa će uključivati i kritički stav prema jednom od autoriteta prošlih desetljeća. Da nema tog odmaka, kao prvi bi negodovao pokojnik kojega se danas sjećamo — pokojnik koji je zahtijevao i poticao kritičnost.

No isto tako ne može biti dvojbe o tome da nikakav odmak neće izbrisati činjenicu da Škrebovo djelo valja u mnogočemu smatrati prekretnicom u proučavanju književnosti u nas. Hrvatska se, doduše, može ponositi svojom književnopovijesnom tradicijom, ali neka se pitanja u prošlosti nisu postavljala, neki problemi nisu nalazili svoje mjesto u spoznajnom obzoru. Spomenut ću samo kategoriju fikcionalnosti u sklopu temeljne tekstualne logike, zatim pitanja u vezi sa sustavima književnih rodova i vrsta te naposljetku problematiku odnosa između imanentnih čimbenika i povijesnih okolnosti, u svjetlu opće teorije autonomije i heteronomije.

Michel Foucault nazvao je u svom glasovitom djelu o »riječima i stvarima«, zapravo o novovjekovnim mentalnim konstelacijama, *Les mots et les choses* (1966) interpretaciju, dakle hermeneutiku, i formalizacijski opis — dvama najvažnijim pristupima kulturnim fenomenima. Opredijelivši se za hermeneutiku, Škreb je velik trud uložio u bistrenje osnovnih pojmova, zalažući se napose za uklanjanje dvoznačnosti iz metajezika, a u prilog intersubjektivnosti, provjerljivosti i evidencije u uporabi stručnoga nazivlja. Sve to, a usto i jasnoću izraza, nesklonu svakoj mistifikaciji, smatrao je nužnim polazištem znanstvenoga rada uopće. Njegova rasprava *Stil i stilski kompleksi* upravo je u tome pogledu uzorna studija, stalno poticajna.

Zalaganje za objektivnost, odnosno intersubjektivnost ponekad su mu zamjeravali kao suvišnu pedantnost. Tko je tako sudio, nije ga primjereno shvatio. Težnja da se po svaku cijenu natječe s prirodnim znanostima bila mu je posve strana. Nije mu bilo stalo do takozvane apsolutne egzaktnosti, koja je ionako fantom, nego do komunikativnosti. Znao je da vrlina humanističkih znanosti ne može biti u tome da se one dodvore prirodoslovnim disciplinama, nego naprotiv u tome da svoje tobožnje slabosti pretvore u svoju snagu.

Zdenko Škreb govorio je ponekad o »tajni umjetničkoga djela«. U tome nema proturječja. Da se umjetnost po svojoj naravi opire temeljitoj racionalizaciji, mora biti dio naše spoznaje. Riječ *tajna* samo je jedna od mogućih metafora za tu odliku. Ali do te neuhvatljive jezgre širok je put, s obiljem konvencija, postupaka i zakonitosti o kojima je moguć i potreban razgovor i dogovor. Kretati se na tom putu s razboritošću i odgovornošću — to je bila osnovna Škrebova težnja. Zahvalni smo mu za putokaze koje je na tom putu postavio.